

Magdalena Staniaszek

Uniwersytet Łódzki

Wydział Nauk o Wychowaniu

Pracownia Pedagogiki Specjalnej

91-433 Łódź, ul. Smugowa 10/12

Model wymiaru sprawiedliwości wobec nieletnich w Polsce

Streszczenie

Głównym celem artykułu jest scharakteryzowanie modelu wymiaru sprawiedliwości wobec nieletnich obowiązujący obecnie w Polsce. Zaprezentowano również różne klasyfikacje dotyczące wymiaru sprawiedliwości wobec nieletnich. Kwestie postępowania wobec nieletnich próbują regulować w postaci zaleceń i rekomendacji instytucje międzynarodowe. W związku z tym przedstawiono podstawowe dokumenty międzynarodowe wydane m.in. przez Unię Europejską oraz ONZ.

Słowa kluczowe: nieletni, model wymiaru sprawiedliwości wobec nieletnich, sprawiedliwość naprawcza, mediacja.

Wprowadzenie

Istnieją różnorodne modele wymiaru sprawiedliwości wobec nieletnich. Wynika to najczęściej z tradycji i historii prawnej, sytuacji politycznej, ekonomicznej, jak również kontekstu społeczno-kulturowego każdego państwa, które w oparciu o wytyczne zawarte w międzynarodowych dokumentach indywidualnie formułują założenia i wdrażają strategie zapobiegania przestępczości nieletnich.

Jak wskazuje J. Junger-Tass (Junger-Tass, Decker, 2006, s. 505–522) obecnie coraz częściej kraje zachodnie rezygnują z modelu opiekuńczego. Jest to wynik zmian technologicznych, ekonomicznych oraz społecznych, jakie zachodzą w społeczeństwach. W międzynarodowych aktach prawnych dotyczących podejścia do nieletnich dominowała do końca XX w. głównie zasada dobra dziecka (nieletniego). Następnie pojawiła się zasada *balanced approach* charakteryzująca się zachowaniem równowagi między potrzebami sprawcy, ofiary

i społeczności. Odzwierciedla się to w idei sprawiedliwości naprawczej, która proponuje takie rozwiązania w postępowaniu z nieletnimi, jak: mediacja czy instytucje naprawcze.

Modele wymiaru sprawiedliwości wobec nieletnich

To, z jakim modelem wymiaru sprawiedliwości wobec nieletnich mamy do czynienia, zależy przede wszystkim od rodzaju dominujących stanowisk teoretycznych prawa oraz polityki społecznej danego państwa. Poszczególne modele wymiaru sprawiedliwości wobec nieletnich różnią się więc od siebie ze względu na stosunek ustawodawcy wobec takich zagadnień, jak: odpowiedzialność nieletniego za czyn *versus* nieprzypisywanie odpowiedzialności, rola sądu w postępowaniu, rola innych instytucji i organów.

W oparciu o koncepcje różnych autorów I. Pruin (2011, s. 1545–1547) opisała jedną z takich klasyfikacji. Autorka wymienia takie modele wymiaru sprawiedliwości wobec nieletnich, jak:

1) model opiekuńczy (*welfare model*) – instytucje państwowe mają pomóc nieletniemu oraz zresocjalizować go przy pomocy środków i interwencji wychowawczych; rzadko są stosowane środki karne; sankcjonowane są zarówno zachowania karalne, jak i inne formy zachowań dewiacyjnych; występują sankcje nieoznaczone; taki model preferuje Polska, Belgia, Bułgaria;

2) model sprawiedliwościowy-jurydyczny (*justice model*) – w tym modelu raczej nie stosuje się długoterminowych interwencji; działania podejmowane są w myśl dbania o jak najlepszy interes dziecka; ważną rolę odgrywają sąd i organy ścigania, a cechą istotną tego modelu jest odpowiedzialność nieletniego przed sądem i gwarancje procesowe; model ten dominuje we Włoszech i krajach skandynawskich;

3) „model uczestnictwa” (*participatory model*) – główną cechą tego modelu jest zasada minimum interwencji oraz sankcje nieformalne, ważną rolę odgrywają wychowawcy i instytucje społeczne, które działają w środowisku lokalnym; takie podejście widoczne jest w Japonii oraz Szkocji;

4) zmodyfikowany model sprawiedliwościowy (*modified justice model*) – zarówno istotna jest odpowiedzialność nieletniego za popełniony czyn, jak i ochrona społeczeństwa oraz środki wychowawcze, które są stosowane jako reakcje na czyny nieletnich uwzględniające ich specjalne potrzeby wychowawcze, edukacyjne i opiekuńcze; ten model występuje w Kanadzie, Holandii i Niemczech (por. Hoge, 2009);

5) model kontroli kryminalnej (*crime control model*) – zakłada bardziej punitywne podejście do spraw nieletnich oraz opiera się na ochronie kryminalnej

charakterystycznej dla podejścia do dorosłych przestępców; model ten preferują Węgry i Stany Zjednoczone;

6) model korporacyjny (*corporatist model*) – nazywany jest również jako podejście multi/wieloagencyjne; decyzje w sprawach nieletnich są podejmowane przez specjalne zespoły do spraw przestępczości nieletnich, które zrzeszają np. pracowników socjalnych, kuratorów, policję, wychowawców, mając za zadanie współpracę i opracowanie optymalnych środków stosowanych wobec nieletnich; ten model charakterystyczny jest dla Anglii i Walii.

Inną typologię wymiaru sprawiedliwości w sprawach nieletnich formułuje F. Dünkel (za: Kusztal, 2011, s. 33–35). Wymienia on takie modele, jak:

1) model opiekuńczy – ważniejsze jest wychowanie niż karanie; brak jest odpowiedzialności karnej nieletnich; kroki prawne podejmowane są w przypadku zachowań kryminalnych oraz zachowań aspołecznych, naruszających normy prawne; zachowania te są traktowane jako zagrożenia sytuacji wychowawczej nieletniego; działania prawne podejmowane są zarówno przez sądy, jak i instytucje pozasądowe, np. komisje złożone z profesjonalistów lub członków lokalnej społeczności; istotną rolę ogrywa tutaj sędzia dla nieletnich; w tym modelu reakcje prawne na zachowania nieletnich są najczęściej w formie nieoznaczonej, a czas ich trwania uzależniony jest od postępu resocjalizacji nieletniego; model ten występuje w Polsce;

2) model jurydyczny-sądowy – oparty jest o zasadę proporcjonalności reakcji do ciężaru popełnionego przez nieletniego czynu zabronionego; stosowane są środki wychowawcze przy czym karę kryminalną stosuje się w sytuacji, gdy wcześniejsze środki wychowawcze okazały się nieskuteczne; nieletni przed sądem podlega identycznej procedurze co osoba dorosła; w postępowaniu w sprawie nieletniego dominującą rolę pełnią służby pomocnicze (pracownicy socjalni, kuratorzy, eksperci oraz organy ścigania);

3) model sprawiedliwości naprawczej – istotą jest pozasądowe rozwiązanie konfliktu pomiędzy nieletnim sprawcą przestępstwa a pokrzywdzonym; reintegracja społeczna sprawcy powinna się dokonać poprzez wykorzystanie środków łączących sprawcę, ofiarę i społeczność lokalną, do których należą, np. mediacja, konferencje grupy rodzinnej, konferencje naprawcze, mające za zadanie wzmacnianie więzi między członkami społeczności; przestępstwo rozumiane jest tutaj nie jako przestępstwo, lecz jako konflikt interpersonalny, który może zostać rozwiązany poprzez relacje społeczne; środki reakcji na czyn nieletniego służą przywróceniu ładu społecznego i naprawieniu szkody;

4) model opiekuńczo-jurydyczny z elementami modelu minimalnej interwencji i elementami sprawiedliwości naprawczej (model mieszany) – opiera się na stosowaniu postępowania alternatywnego (*diversion*), które polega na unikaniu procesu karnego wobec nieletnich oraz na reakcjach pozasądowych i jego celem jest uniknięcie stygmatyzacji nieletniego; reakcja karna oparta jest o zasadę

proporcjonalności reakcji do ciężaru popełnionego czynu i jest jedynie koniecznym uzupełnieniem środków wychowawczych;

5) model neokorekcyjny – swoje korzenie poniekąd ma w idei kary zasłużonej; istotą jest kontrola przestępczości nieletnich oparta np. na szacowaniu ryzyka recydywy; oprócz środków wychowawczych stosowane są np. wobec sprawców czynów z użyciem przemocy lub recydywistów sankcje izolacyjne; opiera się na zasadzie odpowiedzialności (*responsibilization*) za czyn nieletniego, obciążając odpowiedzialnością zarówno nieletniego, jak i jego rodziców lub opiekunów; rozwiązania obejmują nie tylko czyny karalne, ale także zachowania antyspołeczne uważane za predykatory przestępczości nieletnich, za które przewidziane są reakcje instytucjonalne; istotą modelu jest podnoszenie efektywności systemu poprzez zastosowanie kontroli społecznej, odwołując się do ideologii surowego traktowania (*law and order*).

W dokumencie Opinia Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego w sprawie zapobiegania przestępczości nieletnich, sposobów postępowania w kwestii przestępczości nieletnich oraz roli wymiaru sprawiedliwości wobec nieletnich w Unii Europejskiej z 2006 r. (*Opinion of the European Economic and Social Committee on The prevention of juvenile delinquency. Ways of dealing with juvenile delinquency and the role of the juvenile justice system in the European Union*) zaprezentowano jeszcze inną klasyfikację dotyczącą wymiaru sprawiedliwości wobec nieletnich. Poniżej scharakteryzowano poszczególne modele:

1) model opiekuńczy, paternalistyczny – traktuje nieletniego sprawcę wykroczeń jako osobę społecznie chorą (myląc go i stawiając na równi z innymi nieletnimi pozbawionymi ochrony);

2) model edukacyjny (zwany też modelem dowartościowującym) – w niektórych krajach (np. skandynawskich) model ten przekształcił się z modelu opiekuńczego, będący modelem społecznym lub wspólnotową formą odpowiedzi na przestępczość młodocianych; system ten, znajdując się na marginesie systemu sądowego, pozbawił jednak nieletniego niezbędnej ochrony prawnej;

3) model oparty na odpowiedzialności zasadza się na następujących elementach:

– raczej zapobiegać niż karać, czyli stosowanie odpowiednich programów opieki społecznej, wsparcie na rynku pracy oraz wsparcie gospodarcze i wychowawcze (poprzez zachęcanie i ułatwianie dostępu do odpowiedniego korzystania z czasu wolnego i rozrywek);

– ograniczyć do niezbędnego minimum stosowanie tradycyjnego systemu wymiaru sprawiedliwości poprzez wdrażanie nowych, specjalnie opracowanych systemów skupiających się na zjawisku przestępczości nieletnich, pozostawiając wyspecjalizowanym instytucjom (opiekuńczym i społecznym) pozostałe sytuacje, w których mogą się znaleźć nieletni (porzuceni, ofiary znęcania się, nieprzystosowani itd.);

– ograniczyć interwencję państwa polegającą na karaniu, przy jednoczesnym wdrożeniu strategii zapobiegawczych w dziedzinie opieki społecznej nad nieletnimi, polityki socjalnej, rynku pracy, oferty możliwości spędzania wolnego czasu i ogólnie polityki na szczeblu lokalnym, stwarzając równocześnie większe możliwości działania społeczności lokalnej i innym grupom społecznym w rozwiązywaniu konfliktów i poszukiwaniu możliwych alternatyw (rodzina, pracownicy społeczni, szkoła, gmina, organizacje społeczne itp.);

– ograniczyć do minimum środki i kary pozbawienia wolności, stosując je tylko w sytuacjach wyjątkowych;

– uelastyczyć i zróżnicować środki karne, które powinny być uzależnione od sytuacji nieletniego (i dostosowane do niej), od okoliczności, od postępów oraz przebiegu wykonywania lub stosowania danego środka, jako rozwiązania alternatywne wobec pozbawienia wolności;

– stosować wobec nieletnich sprawców wykroczeń wszystkie prawa i zabezpieczenia, z których korzystają dorośli w procesie karnym (uczciwy, bezstronny i sprawiedliwy proces);

– sprawić, by oficjalne organy kontroli społecznej będące częścią systemu wymiaru sprawiedliwości wobec nieletnich były bardziej profesjonalne i wyspecjalizowane; z tego punktu widzenia absolutnie konieczne jest dostosowanie kształcenia specjalistycznego wszystkich tych, którzy uczestniczą w wymierzaniu sprawiedliwości nieletnim (policja, sędziowie, prokuratorzy, adwokaci i osoby odpowiedzialne za wykonanie kary).

W wielu krajach w ramach postępowania z nieletnimi zaczęto wprowadzać zmiany określone jako „trzy D” lub „cztery D”, czyli:

- *diversion* – „zawracanie” nieletnich z drogi formalnego procesu;

- dekryminalizacja – możliwość rozpoznawania spraw nieletnich przestępców jako spraw opiekuńczych, a nie karnych;

- deinstytucjonalizacja – stosowanie sankcji alternatywnych do orzekanych wobec nieletnich kar i środków o charakterze izolacyjnym (Stańdo-Kawecka, 2008, s. 421);

- *due proces* – zasady rzetelnego procesu (Marchwińska, 2010, s. 16).

W Polsce dominuje model opiekuńczy, który ma swoje odzwierciedlenie w ustawie z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich (tekst jednolity: Dz. U. z 2010 r., Nr 33, poz. 178 z późn. zm., dalej jako *ustawa*).

Obecnie w postępowaniu wobec nieletnich pojawiła się zasada *balanced approach*, której istotą jest zachowanie równowagi między potrzebami sprawcy, ofiary i społeczności. Ma to odzwierciedlenie w idei sprawiedliwości naprawczej, która proponuje takie rozwiązania w postępowaniu z nieletnimi, jak: mediacja czy instytucje naprawcze. W proces poszukiwania rozwiązania skutków konfliktu spowodowanego czynem przestępczym angażuje się ofiarę, oskarżonego i społeczność, dążąc do zadośćuczynienia za straty, pojednania między stronami i wzmocnienia poczucia bezpieczeństwa całej społeczności. Chroniony jest przy

tym interes zarówno ofiary (sprawca powinien uznać poczynione jej szkody i starać się je naprawić), społeczności (interesy polegające na osiągnięciu rehabilitacji sprawcy, zapobieganiu recydywie i ograniczeniu kosztów procedury karnej), jak i oskarżonego (który nie trafi w tryby prawa karnego, i którego gwarancje konstytucyjne zostaną zachowane) (Opinion of the European Economic and Social Committee on The prevention of juvenile delinquency. Ways of dealing with juvenile delinquency and the role of the juvenile justice system in the European Union, 2006). Obecnie w postępowaniu z nieletnimi wskazuje się na pojawienie się zasady *responsibilization*, według której istotna jest odpowiedzialność lub uczynienie odpowiedzialnym nieletniego za swój czyn (Kusztal, 2011a, s. 36).

Standardy międzynarodowe dotyczące postępowania wobec nieletnich

Instytucje międzynarodowe (np. Rada Europy, Unia Europejska, Organizacja Narodów Zjednoczonych) starają się w formie rekomendacji lub zaleceń regulować kwestie postępowania z nieletnimi. Do najbardziej znanych międzynarodowych dokumentów dotyczących nieletnich należą:

1. Wzorcowe Reguły Minimum Narodów Zjednoczonych dotyczące Wymiaru Sprawiedliwości wobec Nieletnich z 1985 r. – Reguły Pekińskie (*United Nations Standard Minimum Rules for the Administration of Juvenile Justice-Beijing Rules*);

2. Wytyczne Organizacji Narodów Zjednoczonych w sprawie zapobiegania przestępczości nieletnich z 1990 r. – Wytyczne z Rijadu (*United Nations Guidelines for the Prevention of Juvenile Delinquency – The Riyadh Guidelines*);

3. Reguły Narodów Zjednoczonych dotyczące Ochrony Nieletnich Pozbawionych Wolności z 1990 r. (*United Nations Rules for the Protection of Juveniles Deprived of their Liberty*);

4. Rekomendacja Rady Europy dotycząca nowych sposobów zwalczania przestępczości nieletnich i roli sądownictwa ds. nieletnich z 2003 r. (*Recommendation (2003)20 concerning new ways of dealing with juvenile delinquency and the role of juvenile justice*);

5. Opinia Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego w sprawie zapobiegania przestępczości nieletnich, sposobów postępowania w kwestii przestępczości nieletnich oraz roli wymiaru sprawiedliwości wobec nieletnich w Unii Europejskiej z 2006 r. (*Opinion of the European Economic and Social Committee on The prevention of juvenile delinquency. Ways of dealing with juvenile delinquency and the role of the juvenile justice system in the European Union*);

6. Rezolucja Parlamentu Europejskiego z dnia 21 czerwca 2007 r. w sprawie przestępczości nieletnich, roli kobiet, rodziny i społeczeństwa (*European*

Parliament resolution of 21 June 2007 on juvenile delinquency, the role of women, the family and society);

7. Europejskie reguły wykonywania sankcji i środków orzeczonych wobec nieletnich sprawców czynów karalnych z 2008 r. (*European Rules for Juvenile Offenders Subject to Sanctions and Measures*).

Zapisy w międzynarodowych dokumentach zostały tak sformułowane, żeby można je było stosować w ramach różnych systemów prawnych (stąd uzależnienie granic wieku nieletniości od ustawodawstwa danego kraju), jednocześnie, aby wytyczały pewne minimalne standardy postępowania z nieletnimi przestępcami, bez względu na sposób ich definiowania i stosowany system rozwiązywania ich spraw. Stosowanie ich jest uzależnione od warunków gospodarczych, społecznych i kulturowych istniejących w każdym państwie (Dünkel, Baechtold, van Zyl-Smit, 2010, s. 56).

Zgodnie z Wzorcowymi Regułami Minimum Narodów Zjednoczonych dotyczących Wymiaru Sprawiedliwości wobec Nieletnich (1985) „nieletni przestępca” (*juvenile offender*) to dziecko lub młody człowiek podejrzany lub uznany za sprawcę przestępstwa, tj. zachowania, czyli działania lub zaniechania, które zgodnie z ustawodawstwem danego kraju jest karalne. Ochrona praw powinna również obejmować inne kategorie nieletnich: tzw. przestępców statusu, czyli nieletnich dopuszczających się zachowań zabronionych jedynie w przypadku, gdy ich sprawcą jest nieletni (np. wagarowanie, nieposłuszeństwo w szkole); nieletnich, których sprawy rozpatrywane są w postępowaniu opiekuńczym lub przez pomoc społeczną; młodocianych.

Państwa powinny utworzyć odrębne systemy postępowania z nieletnimi przestępcami poprzez ustanowienie szczególnych przepisów, reguł i zasad stosowanych wobec nieletnich przestępców oraz poprzez powołanie instytucji i organów pełniących funkcje wymiaru sprawiedliwości w sprawach nieletnich, które uwzględnią różnorodne potrzeby nieletnich przestępców przy poszanowaniu ich praw oraz potrzeby społeczeństwa (*United Nations Standard Minimum Rules for the Administration of Juvenile Justice-Beijing Rules*, 1985).

W Rekomendacji Rady Europy dotyczącej nowych sposobów zwalczania przestępczości nieletnich i roli sądownictwa ds. nieletnich (2003) wskazuje się, że głównym celem wymiaru sprawiedliwości wobec nieletnich oraz środków towarzyszących w zakresie zwalczania przestępczości nieletnich jest zapobieganie przestępczości oraz powrotom do przestępczości, (re)socjalizacja i (re)integracja przestępców oraz zaspokojenie potrzeb i interesów ofiar. Wymiar sprawiedliwości wobec nieletnich należy traktować jako jeden z elementów szerszej strategii lokalnego systemu zapobiegania przestępczości nieletnich, który uwzględnia rodzinę, szkołę, sąsiedztwo i kontekst grupy rówieśniczej. Sankcje i środki zastosowane wobec nieletnich powinny opierać się na sprawiedliwości naprawczej (np. na mediacji czy odszkodowaniu na rzecz ofiary). Na rozwiązania oparte o koncepcję sprawiedliwości i zasadę prewencji indywidualnej wskazują również Europejskie

reguły wykonywania sankcji i środków orzeczonych wobec nieletnich sprawców czynów karalnych (2008).

Najistotniejszym zadaniem wymiaru sprawiedliwości wobec nieletnich jest działanie dla dobra nieletniego (*well-being of the juvenile*) oraz posługiwanie się „zasadą proporcjonalności” (*the principle of proportionality*) jako instrumentem ograniczania stosowania represyjnych kar wymierzanych według wagi popełnionego przestępstwa przy wzięciu pod uwagę np. statusu społecznego lub sytuacji rodzinnej nieletniego (United Nations Standard Minimum Rules for the Administration of Juvenile Justice-Beijing Rule, 1985).

Postępowanie powinno być prowadzone z uwzględnieniem zasady rzetelnego procesu (*due process of law*). Nieletni powinni mieć zagwarantowane prawo do korzystania podczas całego postępowania z pomocy obrońcy, natomiast rodzice lub opiekunowie powinni uzyskać prawo uczestnictwa w postępowaniu. Ograniczenie wolności osobistej nieletniego powinno być stosowane tylko po dokładnym rozważeniu i powinno sprowadzać się do niezbędnego minimum (United Nations Standard Minimum Rules for the Administration of Juvenile Justice-Beijing Rule, 1985). Również stosowanie aresztu powinno mieć miejsce tylko w wyjątkowych sytuacjach i nie powinno przekraczać okresu 6 miesięcy (United Nations Rules for the Protection of Juveniles Deprived of their Liberty, 1990; Recommendation (2003) 20 concerning new ways of dealing with juvenile delinquency and the role of juvenile justice, 2003). Wobec nieletniego nie można stosować żadnych kar cielesnych oraz orzekać kary śmierci. Proces sądowy nieletniego powinien być rzetelny i sprawiedliwy, oparty na zasadzie domniemania niewinności. Nieletni powinien mieć zagwarantowane prawo do zachowania milczenia, prawo do pomocy prawnej oraz prawo do odwoływania się do wyższej instancji i prawo do prywatności (np. nie powinno nagłaśniać się medialnie spraw z udziałem nieletnich) (United Nations Standard Minimum Rules for the Administration of Juvenile Justice-Beijing Rule, 1985).

Wskazane jest stosowanie postępowania alternatywnego (*diversion*), które polega na unikaniu procesu karnego wobec nieletnich i na przykład skierowaniu go do działających w środowisku służb świadczących pomoc. Postępowanie alternatywne może być podjęte w każdym momencie przez policję, prokuratora albo przez inne organy, takie jak: sądy, komisje lub rady i nie musi być ograniczone do spraw drobnych. Istotnym wymogiem jest tylko zgoda nieletniego (lub jego rodziców czy opiekunów) na poddanie go środkom w ramach postępowania alternatywnego. Wskazuje się, żeby postępowanie alternatywne było połączone z naprawieniem szkody i mogło prowadzić do uniknięcia przyszłych konfliktów z prawem przez ustanowienie czasowego dozoru lub udzielenie porad.

Nieletni nie powinien być zabrany spod opieki rodziców (częściowo lub całkowicie), chyba że nakazują to okoliczności sprawy. Powyższe środki opierają się w dużej mierze na społeczności lokalnej, która to powinna przede wszystkim pełnić rolę resocjalizującą względem nieletniego.

Natomiast jeżeli nieletni zostanie umieszczony w zakładzie, to należy mu zapewnić opiekę, ochronę i kształcenie, a także umożliwić nabycie umiejętności zawodowych, tak aby mógł w sposób konstruktywny i produktywny wypełniać role społeczne (United Nations Standard Minimum Rules for the Administration of Juvenile Justice-Beijing Rule, 1985; United Nations Rules for the Protection of Juveniles Deprived of their Liberty, 1990). Nieletni powinni mieć zagwarantowaną możliwość korzystania z konstruktywnych działań i programów, które służą promowaniu i utrzymaniu ich zdrowia i poczucia własnej wartości, wspierają ich poczucie odpowiedzialności oraz kształtują postawy i rozwijają umiejętności, które pomogą im w rozwijaniu ich potencjału jako członków społeczeństwa (United Nations Rules for the Protection of Juveniles Deprived of their Liberty, 1990). Przygotowywanie nieletniego do opuszczenia zakładu powinno mieć miejsce już od pierwszych dni pozbawienia go wolności. Działania te powinny być skoordynowane i oparte o ocenę potrzeb nieletniego dotyczących edukacji, zatrudnienia, zdrowia, środowiska społecznego itp. Reintegracja społeczna powinna mieć charakter etapowy, np. powinna mieć miejsce już podczas przepustek czy też z wykorzystaniem przedterminowego zwolnienia (Recommendation (2003)²⁰ concerning new ways of dealing with juvenile delinquency and the role of juvenile justice, 2003). Reguły Narodów Zjednoczonych dotyczące Ochrony Nieletnich Pozbawionych Wolności zawierają bardzo dokładne zasady dotyczące procedury przyjęcia nieletniego do odpowiedniego zakładu, wyposażenia zakładów dla nieletnich. Personel zatrudniony w placówkach dla nieletnich powinien posiadać odpowiednie kwalifikacje, a jego celem powinno być zapewnienie nieletniemu warunków, w których nie będzie przemocy fizycznej, psychicznej, emocjonalnej i seksualnej oraz prawa do prywatności. W placówce na stałe powinien być zatrudniony personel specjalistyczny (np. psychiatra, psycholog, pracownik socjalny, instruktor, doradca zawodowy itp.). W instytucjach opiekuńczo-wychowawczych dla nieletnich oraz zakładach psychiatrycznych ma obowiązywać bezwzględny zakaz stosowania broni wobec nieletnich. W wyjątkowych sytuacjach pracownicy mogą zastosować broń w zakładach karnych zamkniętych. W Europejskich regułach wykonywania sankcji i środków orzeczonych wobec nieletnich sprawców czynów karalnych (2008) wprowadzono wymóg likwidacji izolacyjnych kar dyscyplinarnych, jedynie możliwa jest kara dyscyplinarna w postaci możliwie krótkotrwałego odosobnienia we własnej celi. Zakłady dla nieletnich powinny podlegać w każdym zakresie ich funkcjonowania zewnętrznej kontroli przeprowadzonej przez bezstronną i niezależną instytucję (również zawarte jest to w Regułach NZ).

W Europejskich regułach wykonywania sankcji i środków orzeczonych wobec nieletnich sprawców czynów karalnych (2008) znajdują się zapisy dotyczące stworzenia zróżnicowanego systemu zakładów, w których będzie obowiązywała zasada możliwie krótkiego pozbawienia wolności. Jeśli chodzi o zakłady

dla nieletnich, to powinny one być małe, aby można było zindywidualizować wykonanie kary oraz powinny być zdecentralizowane i znajdować się możliwie blisko miejsca zamieszkania nieletniego celem ułatwienia mu kontaktu z rodziną i zarazem umożliwienia mu włączenia się w społeczne, kulturalne i inne działania społeczności lokalnej. Nieletni powinni być umieszczani w zakładach o niskim stopniu zabezpieczenia oraz powinni mieć możliwość (szczególnie w porze nocnej) przebywania w celach pojedynczych. Nieletni powinien mieć zagwarantowaną możliwość odwiedzin, szczególnie przez rodziców lub opiekunów (United Nations Standard Minimum Rules for the Administration of Juvenile Justice-Beijing Rule, 1985) oraz nieletni musi mieć możliwość wyboru odpowiednich zajęć i programów w oparciu o indywidualny plan wykonania orzeczonych wobec niego sankcji, ukierunkowany na jego rozwój, przygotowanie do zwolnienia oraz reintegrację społeczną. Możliwość współdecydowania nieletnich wzmacnia akceptację stosowanych wobec nich środków i działań oraz zwiększa szansę na skuteczną readaptację. Podkreśla się też duże znaczenie dla zastosowania zasady ciągłości działań opiekuńczych (*continuous care*), czyli nieletni powinni być poddawani kompleksowym oddziaływaniom również przez instytucje, które przejmą opiekę nad nimi po odbyciu kary (European Rules for Juvenile Offenders Subject to Sanctions and Measures, 2008).

Według Europejskich reguł wykonywania sankcji i środków orzeczonych wobec nieletnich sprawców czynów karalnych (2008) nieletni powinni mieć efektywny udział w postępowaniu oraz w procesie wykonywania sankcji, szczególnie możliwość korzystania z pomocy obrońcy lub doradcy prawnego zarówno w przypadku postępowania opiekuńczo-wychowawczego oraz w sytuacji, gdy możliwe jest wymierzenie sankcji izolacyjnej. W odniesieniu do działań opiekuńczo-wychowawczych oraz karnych dotyczących nieletnich zaleca się stosowanie podejścia interdyscyplinarnego i współpracę wszystkich osób (np. pracownicy socjalni, psychologowie, pedagodzy, nauczyciele itp.), a także instytucji (np. sądy, szkoły, różne placówki zajmujące się pracą z dziećmi i młodzieżą), jak również stosowanie zasady ciągłości działań opiekuńczych (*continuous care*) po zaprzestaniu stosowania środków wobec nieletnich.

Pozbawienie wolności wobec nieletnich powinno być stosowane w ostateczności, na jak najkrótszy okres, który jest podany w wyroku, z zapewnieniem możliwości wcześniejszego zwolnienia (United Nations Rules for the Protection of Juveniles Deprived of their Liberty, 1990). Jeżeli to możliwe, wobec nieletniego powinno być zastosowane warunkowe zwolnienie, podczas którego powinien być umieszczony pod dozorem (United Nations Standard Minimum Rules for the Administration of Juvenile Justice-Beijing Rule, 1985).

Wzorcowe Reguły Minimum Narodów Zjednoczonych dotyczące Wymiaru Sprawiedliwości wobec Nieletnich (1985) w dużej mierze zostały wprowadzone do Konwencji o Prawach Dziecka, szczególnie w zakresie ochrony i specjalnego traktowania nieletnich sprawców czynów karalnych.

W 2003 r. powstało jako fundacja z siedzibą w Brukseli *The International Juvenile Justice Observatory* (Międzynarodowe Obserwatorium Wymiaru Sprawiedliwości dla Nieletnich). Celem IJJO jest stworzenie stałej międzynarodowej platformy (poprzez np. stronę internetową, konferencje), dotyczącej wymiaru sprawiedliwości dla nieletnich, która funkcjonowałaby jako miejsce spotkań, pracy i refleksji dla profesjonalistów pracujących w dziedzinie prawa, psychologii, socjologii, medycyny, nauczania, kryminologii i edukacji.

W 2008 r. z siedzibą w Brukseli powstało również *The European Juvenile Justice Observatory* (Europejskie Obserwatorium Wymiaru Sprawiedliwości dla Nieletnich). Celem EJJO jest przyczynianie się do ciągłego doskonalenia wymiaru sprawiedliwości wobec nieletnich oraz promowanie współpracy pomiędzy organami administracji publicznej, uczelniami wyższymi i organizacjami pozarządowymi, m.in. w postaci dzielenia się doświadczeniami w ramach dobrych praktyk. W jego struktury wchodzi *The European Council for Juvenile Justice* (Europejska Rada ds. Wymiaru Sprawiedliwości wobec Nieletnich).

Uregulowania prawne wobec nieletnich w Polsce

Pierwsze rozwiązania prawne dotyczące nieletnich pojawiły się już w latach 20. XX w. W 1921 r. powstał projekt ustawy o sądach dla nieletnich, który charakteryzował się opiekuńczym podejściem wobec nieletnich. Mimo uchwalenia projekt nie wszedł nigdy w życie z przyczyn finansowych.

W Kodeksie karnym z 1932 r. pojawił się rozdział dotyczący postępowania z nieletnimi. Kodeks wprowadził dwutorowy system traktowania nieletnich, rozdzielając reakcje na popełnienie czynu zabronionego prawem karnym od środków opieki i wychowania stosowanych wobec dzieci i młodzieży dopuszczającej się innego rodzaju niewłaściwych zachowań.

Na przestrzeni lat podejmowano liczne działania mające na celu stworzenie nowych uregulowań dotyczących nieletnich. W 1968 r. powstał projekt ustawy o zapobieganiu i zwalczaniu demoralizacji i przestępczości nieletnich, w którym przewidziano postępowanie opiekuńczo-wychowawcze oraz postępowanie naprawcze. Natomiast w 1971 r. powstał projekt ustawy o ochronie młodzieży przed demoralizacją, w którym działania sprowadzone były do stosowania wobec nieletnich środków wychowawczych, leczniczych, poprawczych i zabezpieczających (Stańdo-Kawecka, 2007, s. 271–297). Ukazuje to, że „tradycja polskiej myśli resocjalizacyjnej wyrasta z ideału opieki i pomocy wobec tych, którzy na skutek posiadanych defektów (w zakresie wyposażenia biologicznego, psychologicznego, socjalizacyjnego) nie mogą bądź nie potrafią funkcjonować w społeczeństwie w sposób, jaki czynią to ‘pełnosprawne’ osoby” (Sztuka, 2011, s. 137).

Takie podejście odzwierciedlone jest w obecnie obowiązującej *ustawie z dnia 26 października 1982 roku o postępowaniu w sprawach nieletnich*.

W swoich założeniach *ustawa* propaguje opiekuńczo-wychowawczy model postępowania z nieletnimi, który opiera się na koncepcji „dziecka w zagrożeniu”. Koncepcja ta zakłada podejmowanie działań na rzecz nieletniego, które mogą przerwać lub osłabić proces demoralizacji, sprzyjając w ten sposób zmianom osobowości nieletniego (Kusztal, 2011b, s. 189).

Celem *ustawy*, zgodnie z preambułą, jest przede wszystkim:

- przeciwdziałanie demoralizacji i przestępczości nieletnich oraz stworzenie warunków powrotu do normalnego życia nieletnim, którzy popadli w konflikt z prawem bądź zasadami współżycia społecznego;

- umacnianie funkcji opiekuńczo-wychowawczej oraz poczucia odpowiedzialności rodzin za wychowanie nieletnich na członków społeczeństwa świadomych swoich obowiązków.

Jednoznacznie wynika, iż celem nadrzędnym *ustawy* jest dobro nieletniego.

Istotne jest obniżenie granicy wieku (17 lat) w stosunku do prawnej pełnoletności wyznaczonej w polskim prawie (art. 10 § 1 Kodeksu cywilnego, 2010, s. 6). Obniżenie wieku do 17 lat może wynikać z dwóch powodów:

- czyn karalny pośród wszystkich zachowań bezprawnych jest zachowaniem na tyle szkodliwym z punktu widzenia porządku społecznego, że zasadne jest wcześniejsze stawianie jego sprawcy podwyższonych wymagań;

- popełnienie czynu karalnego może świadczyć o faktycznie wcześniejszym osiągnięciu przez daną osobę stopnia dojrzałości niż przewiduje to ogólna norma (Borowski, Wysocki, 2001, s. 16).

Wobec osoby, która ukończyła 17 rok życia, ale nie ukończyła 21 roku życia mogą być stosowane środki wychowawcze, lecznicze i poprawcze.

W *ustawie* brak jest definicji pojęcia „demoralizacja”, mimo że takie pojęcie jest używane. Natomiast wymienione zostały okoliczności, które świadczą o demoralizacji nieletniego. Należą do nich: naruszanie zasad współżycia społecznego, popełnienie czynu zabronionego, systematyczne uchylanie się od obowiązku szkolnego lub kształcenia zawodowego, używanie alkoholu lub innych środków w celu wprowadzenia się w stan odurzenia, uprawianie nierzędu, włóczęgostwo, udział w grupach przestępczych.

Jak wskazują P. Górecki i S. Stachowiak (2010, s. 17–18) demoralizacja w myśl przepisów *ustawy* oznacza szczególnie intensywną i względnie trwałą postać nieprzystosowania społecznego. Jest to pewien proces odchodzenia od obowiązujących w społeczeństwie wartości moralnych, który przejawia się niekiedy przez przestępczość.

W Dziale II *ustawy* wskazane zostały środki zapobiegania i zwalczania demoralizacji i przestępczości nieletnich. Wobec nieletniego mogą być stosowane środki wychowawcze oraz środek poprawczy w postaci umieszczenia w zakładzie poprawczym. Kara może być orzeczona tylko w wypadkach

przewidzianych prawem, jeżeli inne środki nie są w stanie zapewnić resocjalizacji nieletniego.

Środki, które mogą być stosowane wobec nieletniego, mają charakter izolacyjny (stacjonarny) lub nieizolacyjny (niestacjonarny) (Górecki, Stachowiak, 2010, s. 35).

Środki wychowawcze mogą być stosowane wobec nieletnich, którzy przejawiają cechy demoralizacji lub dopuścili się czynu karalnego. Mogą one zostać zmienione lub uchylone w wyniku postępowania odwoławczego lub w trakcie postępowania wykonawczego (art. 79 *ustawy*). Środki wychowawcze mogą być stosowane kumulatywnie. Natomiast *ustawa* przewiduje zastosowanie wobec nieletniego tylko jednego środka poprawczego, którym jest umieszczenie w zakładzie poprawczym.

Według *ustawy* wykonywanie środków wychowawczych i środka poprawczego ma na celu wychowanie nieletniego na świadomego i uczciwego obywatela oraz odbywa się z uwzględnieniem wskazań nauki i doświadczeń pedagogicznych. Działalność wychowawcza powinna zmierzać przede wszystkim do wszechstronnego rozwoju osobowości i uzdolnień nieletniego oraz do kształtowania i utrwalania w nim społecznie pożądanej postawy i poczucia odpowiedzialności, tak by był on odpowiednio przygotowany do społecznie użytecznej pracy. Wykonywanie środków powinno doprowadzić także do prawidłowego spełniania przez rodziców lub opiekuna ich obowiązków wobec nieletniego. Do wykonywania środków można włączyć również organizacje młodzieżowe i inne organizacje społeczne.

Środki wychowawcze

Środki wychowawcze są stosowane w szczególności wobec nieletnich o nieznanym stopniu demoralizacji. Celem niektórych z nich jest np. naprawienie szkody polegające na wykonaniu wobec pokrzywdzonego określonej pracy lub innych świadczeń, lub wykonaniu określonych świadczeń na rzecz społeczności lokalnej. Mogą one spełniać bardzo istotną funkcję wychowawczą, gdyż pozwalają na uświadomienie nieletniemu konsekwencji negatywnego zachowania oraz mogą sprzyjać kształtowaniu wrażliwości nieletnich na innych ludzi (Stańdo-Kawecka, 2000, s. 239).

Środek wychowawczy w postaci nadzoru kuratora został szczegółowo uregulowany w rozporządzeniu Ministra Sprawiedliwości z dnia 21 lutego 2012 r. w sprawie zasad i trybu wykonywania nadzoru nad nieletnim przez kuratorów sądowych, sposobu wykonywania obowiązków przez organizacje młodzieżowe lub inne organizacje społeczne, zakłady pracy i osoby godne zaufania oraz sposobu kontrolowania obowiązków nałożonych na rodziców lub opiekuna nieletniego.

Środek w postaci umieszczenia w młodzieżowym ośrodku wychowawczym ma charakter środka stacjonarnego (izolacyjnego). Nieletni zostaje umieszczony w placówce zapewniającej mu całkowitą opiekę. Środek ten powinien być orzekany w ostateczności, gdy środki wolnościowe wykonywane w naturalnym

środowisku nieletniego nie przyniosły oczekiwanych rezultatów lub nie rokują osiągnięcia korzystnych zmian w jego osobowości i zachowaniu się, ponieważ nie są adekwatne do jego potrzeb wychowawczych (Stańdo-Kawecka, 2007, s. 243).

Środki leczniczo-wychowawcze

Wobec nieletniego, zgodnie z art. 12 *ustawy*, można zastosować środki leczniczo-wychowawcze. Dotyczy to przede wszystkim nieletnich, u których stwierdzono wystąpienie: upośledzenia umysłowego, choroby psychicznej, innego zakłócenia czynności psychicznych lub nałogowego używania alkoholu, albo innych środków celem wprowadzenia się w stan odurzenia.

Do środków leczniczo-wychowawczych zalicza się umieszczenie nieletniego w szpitalu psychiatrycznym lub w odpowiednim zakładzie leczniczym. W przypadku kiedy zachodzi potrzeba zapewnienia nieletniemu jedynie opieki wychowawczej, można go umieścić w młodzieżowym ośrodku wychowawczym. Natomiast gdy nieletni jest upośledzony umysłowo w stopniu głębokim i wymaga jedynie opieki, zostaje umieszczony w domu pomocy społecznej.

Środek poprawczy

Art. 10 *ustawy* przewiduje, że wobec nieletniego można zastosować środek poprawczy poprzez umieszczenie go w zakładzie poprawczym. Podstawą do orzeczenia tego środka jest:

- popełnienie przez nieletniego czynu karalnego o znamionach przestępstwa,
- charakter i okoliczności czynu,
- wysoki stopień demoralizacji sprawcy,
- stwierdzona lub przewidywana nieskuteczność środków wychowawczych.

Środek ten może zostać orzeczony w postaci bezwzględnej lub z warunkowym zawieszeniem wykonania, gdy właściwości i warunki osobiste nieletniego, warunki środowiskowe, okoliczności i charakter jego czynu uzasadniają przypuszczenie, że cele wychowawcze zostaną osiągnięte bez natychmiastowego umieszczenia go w takim zakładzie. Zawieszenie wykonania tego środka następuje na okres próby, który wynosi od 1 do 3 lat. W tym okresie ma miejsce zastosowanie wobec nieletniego środków wychowawczych. Warunkowe zawieszenie może zostać odwołane w przypadku negatywnego przebiegu próby, czyli zachowanie nieletniego wskazuje na jego dalszą demoralizację, lub gdy nieletni uchyla się od wykonywania nałożonych na niego obowiązków albo od nadzoru. Skutkiem odwołania warunkowego zawieszenia jest umieszczenie nieletniego w zakładzie poprawczym.

Nadzór nad wykonywaniem orzeczeń w sprawach nieletnich został powierzony sędziom rodzinnym. Zostało to określone w rozporządzeniu Ministra Sprawiedliwości z dnia 16 czerwca 2009 r. w sprawie szczegółowego sposobu, zakresu i trybu sprawowania nadzoru nad wykonywaniem orzeczeń w sprawach nieletnich.

W 2000 r. wprowadzono do ustawy instytucję mediacji, co oznacza pojawienie się elementu modelu sprawiedliwości naprawczej.

Mediacja wywodzi się z idei sprawiedliwości naprawczej (*restorative justice*), której głównym celem jest naprawienie krzywdy wyrządzonej czynem przestępczym, w szczególności umożliwienie sprawcy podjęcia działań naprawczych, ofierze natomiast (jeśli sobie tego życzy) umożliwienie uczestnictwa w dialogu ze sprawcą w zakresie zadośćuczynienia (Lipowicz, 2003, s. 358). Sprawiedliwość naprawcza, zdaniem K. Pierzchały (2012, s. 65), to swego rodzaju „filozofia życia, która karanie zastępuje pojednaniem, zemstę na sprawcach – pomocą dla ofiar, alienację i nieczułość – wspólnotą i zjednoczeniem, a negatywizm i destrukcję – naprawą, przebaczeniem i łaską”. Natomiast, jak wskazuje M. Wright (2001, s. 207), „tym, co wiele ofiar sobie ceni, jest możliwość spotkania się z przestępcą w bardziej odpowiednich warunkach niż sala sądowa (lub możliwość pośredniego komunikowania się z nim) i uzgodnienia odpowiedniego naprawienia szkody”.

Sprawiedliwość naprawcza, a zarazem i mediacja, stanowi alternatywę dla tradycyjnego podejścia retrybucyjno-odwetowego oraz daje możliwość restrykcji (Potaczała, 2010, s. 94; Kusztal, 2002, s. 262–267).

Zgodnie z art. 3a § 1 i 2 ustawy sąd rodzinny może, w każdym stadium postępowania z inicjatywy lub za zgodą pokrzywdzonego i nieletniego, skierować sprawę do instytucji lub osoby godnej zaufania w celu przeprowadzenia postępowania mediacyjnego. Instytucja lub osoba godna zaufania po przeprowadzeniu postępowania mediacyjnego sporządza sprawozdanie z jego przebiegu i wyników, które sąd rodzinny bierze pod uwagę, orzekając w sprawie nieletniego.

Postępowanie mediacyjne ma charakter fakultatywny i może być przeprowadzone na każdym etapie postępowania (postępowanie wyjaśniające, rozpoznawcze i wykonawcze), zarówno w sprawie o czyn karalny, jak i o demoralizację. Mediacja powinna mieć przede wszystkim znaczenie wychowawcze, uzmysławiając nieletniemu poprzez bezpośredni kontakt z pokrzywdzonym szkodliwość popełnionego czynu karalnego lub innego zachowania wskazującego na demoralizację. Udział nieletniego w postępowaniu mediacyjnym nie może być wykorzystywany jako dowód przyznania się do popełnionego czynu zabronionego (Górecki, Stachowiak, 2010, s. 29). Do postępowania mediacyjnego zostają skierowane w szczególności sprawy, których istotne okoliczności nie budzą wątpliwości. Z mediacji wyklucza się sprawy wątpliwe pod względem dowodowym (Bieńkowska, 2011, s. 6) oraz sprawy związane z przestępczością zorganizowaną oraz tzw. sprawy wielowątkowe. Mediacja nie może być również przeprowadzona, gdy stan psychiki nieletniego wskazuje na konieczność jego leczenia (Wajerska-Oniszczuk, 2011, s. 6). W postępowaniu mediacyjnym uczestniczą nieletni, pokrzywdzony, rodzice lub opiekun nieletniego, jeśli pokrzywdzonym jest małoletni – rodzice lub opiekun małoletniego.

Podstawowymi zasadami, którymi kieruje się mediacja to dobrowolność i równowaga sił pomiędzy stronami (Lipowicz, 2003, s. 358), dlatego też postępowanie mediacyjne przeprowadzane jest za zgodą wszystkich uczestników. Zgoda ta może zostać cofnięta w każdym stadium postępowania. Jak wskazuje J. Pyżalski (2003, s. 466) dobrowolność jest dość istotnym elementem, gdyż „nie stoi w opozycji do gloryfikowanej i manifestowanej przez wielu nieletnich postawy niezależności. Własny udział w rozwiązywaniu konfliktu stanowi także odwrotność treningu wyuczonej bezradności (por. Seligman, 2007)”. Wypracowana ugoda nie jest arbitralną decyzją podmiotów ze świata zewnętrznego, lecz stanowi własną autonomiczną decyzję.

Postępowanie mediacyjne jest przeprowadzone w sposób poufny, uniemożliwiający osobom postronnym dostęp do informacji uzyskanych w jego toku. Odstąpienie od poufności jest możliwe wyłącznie za zgodą wszystkich uczestników.

Według M. Michel (2010, s. 53) mediacja umożliwia obu stronom konfliktu przede wszystkim: bezpośredni wpływ na rozwiązanie konfliktu oraz podejmowanie decyzji o zadośćuczynieniu, świadczonej rekompensacie lub też określeniu dalszych reguł współżycia, zamianę walki stron na działanie, które ma na celu rozwiązanie wspólnego problemu, realne szanse otrzymania zadośćuczynienia zarówno w formie materialnej, jak i moralnej, odreagowanie emocji i zmniejszenie lęku, współdecydowanie o sobie i o przebiegu postępowania, przejście odpowiedzialności za własne czyny, zapobieganie stygmatyzacji, wyrażanie potrzeb i uczuć, pojednanie się.

Wpływ mediacji na sprawcę przestępstwa wydaje się być podwójny, z jednej strony ugoda będąca efektem mediacji daje możliwość uniknięcia bądź zmniejszenia wymiaru kary, z drugiej zaś jednak ma wymiar bardziej psychologiczny. Poprzez proces mediacyjny sprawca uświadamia sobie nie tylko, że naruszył normę prawną, ale także że wyrządził krzywdę konkretnej osobie. Ma okazję pełniejszego zrozumienia konsekwencji własnego czynu, a co za tym idzie wzbudzenia w sobie żalu i skruchy, a także przeproszenia i zaproponowania formy zadośćuczynienia oraz spróbowania pojednania się z ofiarą (Gromelska, 2007, s. 279).

Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich propaguje opiekuńczo-wychowawczy model postępowania z nieletnimi, to jednak, jak wskazuje A. Marek (2008, s. 383–391), sam model opiekuńczy jest niekonsekwentny, gdyż pojawiają się w nim elementy charakterystyczne dla modelu jurydycznego – możliwość karania nieletnich na podstawie kodeksu karnego, czyli nieletni jest osobą zdolną do ponoszenia odpowiedzialności karnej za swoje czyny. Wtedy to istnieje możliwość orzeczenia kary nawet do 25 lat pozbawienia wolności, co jest niezgodne z Wzorcowymi Regulami Minimum Narodów Zjednoczonych dotyczącymi Wymiaru Sprawiedliwości wobec Nieletnich (1985). Również niezgodne jest wykonywanie kary pozbawienia wolności orzeczonej wobec nieletnich, gdyż brak jest odrębnych zakładów karnych lub wydzielonych oddziałów. Nieletni odbywają

karę pozbawienia wolności w zakładach karnych dla młodocianych, czyli razem z dorosłymi sprawcami przestępstw (Konarska-Wrzosek, 2008, s. 349–359).

Na przełomie XX i XXI w. nastąpiło odejście od modelu opiekuńczego w kierunku modelu jurydycznego w wyniku zmiany polityki karnej. Coraz częściej eksponuje się zagrożenia ze strony nieletnich oraz wskazuje, że polityka „nadmiernej łagodności” wobec nich niesie zgubne skutki, m.in. wzrost zachowań przestępczych. Jak wskazuje A. Gaberle (2008, s. 306) „w miejsce nieletniego zagrożonego przez negatywny wpływ społeczny, a więc wymagającego pomocy, pojawił się nagle nieletni zagrażający innym, który ponosi odpowiedzialność za swoje uczynki i wymaga surowego traktowania”.

Według modelu jurydycznego nieletni jest osobą zdolną do ponoszenia odpowiedzialności prawnej za swoje czyny i będąc sprawcą można mu przypisać winę. W myśl prawa nieletni, mimo pozostawania na niższym niż dorośli poziomie rozwoju psychicznego, społecznego oraz fizycznego, jest takim samym przestępcą jak osoba dorosła, lecz może być potraktowany łagodniej. To łagodniejsze traktowanie nieletniego jest wynikiem jego zmniejszonej zdolności rozpoznania znaczenia czynu lub pokierowania postępowaniem (Gaberle, 2008, s. 304). Model jurydyczny w żaden sposób nie uwzględnia rozwoju psychicznego nieletniego, w szczególności wykształcania się mechanizmów kontrolnych (wchodzących w skład struktur poznawczych), odpowiedzialnych za kontrolę sfery emocjonalno-popędowej (por. Reykowski, 1992). Rozwój tych mechanizmów przebiega w czasie i zależny jest od fazy rozwojowej człowieka. Pełne wykształcenie tych mechanizmów następuje ok. 24–25 roku życia. Nie oznacza to, że nieletni nie wie, jakiego czynu się dopuścił, ale na tym, że stan jego struktur poznawczych nie pozwala mu na prawidłową ocenę swego czynu i społecznych skutków tego postępowania.

Model opiekuńczy nie zakłada „odpowiedzialności” nieletnich rozumianej jako obowiązek poniesienia przez nieletniego konsekwencji przewidzianych w przepisach prawa w związku z określonym zachowaniem (odpowiedzialność prawna). Środki, jakie zostają orzeczone wobec nieletniego w myśl tego modelu, nie stanowią sankcji nałożonej na nich za ich zachowanie (konsekwencja osobistej odpowiedzialności), ale są przejawem koniecznej ingerencji ze strony państwa w proces socjalizacji nieletniego, ingerencji, której forma musi być dostosowana do sytuacji nieletniego. Pozwala to na stosowanie zasady indywidualizacji przy wyborze orzekanego środka. W przypadku modelu jurydycznego brak jest tej zasady, gdyż nie uwzględnia się np. poziomu rozwoju nieletniego czy jego sytuacji społecznej. Zróżnicowanie sankcji może nastąpić tylko ze względu na okoliczności łagodzące lub znoszące odpowiedzialność, a nie zaś z powodu braku potrzeby orzekania środka (Gaberle, 2008, s. 307–308). Jednak czy środki dostępne w *ustawie o postępowaniu w sprawach nieletnich* (szczególnie te izolacyjne) nie mają charakteru karnego i nie są odbierane przez nieletnich jako kara? Czy umieszczenie w młodzieżowym ośrodku wychowawczym lub w zakładzie poprawczym nie

jest pozbawieniem wolności (w imię szeroko pojętego wychowania i korekcji)? Według M. Heine (2004, s. 48) jednostka objęta resocjalizacją w warunkach izolacji znajduje się w specyficznych warunkach opresji, w których nie jest możliwe w pełni aktywne odpowiadanie na ofertę resocjalizacyjną, a wręcz nakazem jest jej odrzucenie i manifestowanie wrogości wobec osoby, która ją proponuje. Jeżeli już zastosowanie środka w postaci umieszczenia nieletniego w placówce resocjalizacyjnej miałyby się przyczynić do zresocjalizowania umieszczonej w niej jednostki, to istotne wydaje się opracowanie adekwatnego do potrzeb nieletniego systemu kierowania do odpowiednich placówek, uwzględniając (po dokonaniu wnikliwej i wszechstronnej diagnozy) jego potrzeby edukacyjne, szkolne i terapeutyczne (Sitarczyk, 2001, s. 18).

Ustawa nie przewiduje wskazania terminu trwania orzekanych środków, szczególnie izolacyjnych. Stanowi to istotny problem, gdyż długoletni pobyt w placówce nie przyczynia się do pozytywnej resocjalizacji (por. Ptak, 2010, s. 332). W praktyce oznacza to, że jeden wychowanek może przebywać w młodzieżowym ośrodku wychowawczym, np. 1 rok, a drugi 5 lat. Niektórzy autorzy (por. Konarska-Wrzošek, 2008; Gaberle, 2008) uważają, że wskazanie terminu trwania środka jest błędnym rozwiązaniem, gdyż środki wychowawcze ukierunkowane są na korekcję osobowości i zachowania jednostki, co stanowi zindywidualizowany proces, gdzie z góry nie można przewidzieć, jak długo będzie trwał i jakie będą jego rezultaty. Jest to niewłaściwe założenie, wywodzące się z koncepcji behawioralnych. W przypadku dorosłych przestępców zawsze określony jest termin trwania orzeczonego środka. Czy można założyć, że kara pozbawienia wolności ma mieć tylko za cel izolację?

W ostatnich latach w Polsce podejmowano próby reformy prawa dla nieletnich. Trwały prace nad projektem nowego kodeksu dla nieletnich, który miał być kompilacją przepisów prawa materialnego, procesowego i wykonawczego. Projekt ten miał charakter karnistyczny i bardziej odzwierciedlał model represyjny i jurydyczny niż opiekuńczy. Kodeks ten spotkał się z krytyką, m.in. za nadmierny formalizm procedury, i nie uzyskał akceptacji Krajowej Rady Sądownictwa. Kolejnym projektem było Prawo nieletnich, które przewidywało jednolitą procedurę, rezygnując z obecnie obowiązującej dwoistej procedury opiekuńczo-wychowawczej i poprawczej przewidzianej w *ustawie*. Jednak i ten projekt spotkał się z liczną krytyką (Marek, 2008, s. 388–390; Konarska-Wrzošek, 2008, s. 353–359). Oba projekty zakładały opracowanie jednolitego modelu postępowania, który łączyłby stosowanie środków ochronnych i wychowawczych wobec nieletnich wykazujących przejawy demoralizacji czy nieprzystosowania społecznego oraz nieletnich sprawców czynów karalnych.

W polskim modelu wymiaru sprawiedliwości wobec nieletnich powinno się uwzględnić zalecenia międzynarodowe (szczególnie zawarte we Wzorcowych Regułach Minimum Narodów Zjednoczonych dotyczące Wymiaru Sprawiedliwości wobec Nieletnich z 1985 roku i Europejskich regułach wykonywania

sankcji i środków orzeczonych wobec nieletnich sprawców czynów karalnych z 2008 roku) dotyczące stosowania działań o charakterze „minimum interwencji” w postaci stosowania krótkoterminowych środków zabezpieczających oraz związanej z tym strategii *diversion*, czyli unikaniu formalnego (sądowego) postępowania w sprawach nieletnich. Coraz częściej podkreśla się zasadność wprowadzenia zmian, szczególnie takich, które uwzględniałyby odpowiedzialność nieletniego za zachowania naruszające normy prawne (*restorative justice*) (por. Gaberle, 2008), związanych z koncepcją sprawiedliwości naprawczej (w myśl hasła „The three R’s” – restitution, responsibility, reintegration), której głównym celem jest naprawienie krzywdy wyrządzonej czynem przestępczym. Szerokie zastosowanie koncepcji sprawiedliwości naprawczej obowiązuje w angielskim modelu postępowania z nieletnimi (np. *reparation order* – obowiązek naprawienia szkody, *community order*, czyli sankcje wykonywane w społeczności lokalnej). W Polsce stosowana jest mediacja dla nieletnich, ale nadal w małym zakresie. Według danych Ministerstwa Sprawiedliwości w 2011 r. 253 sprawy zostały skierowane do mediacji, natomiast w I poł. 2012 r. – 218. Wskazane byłoby stosowanie koncepcji sprawiedliwego karania, czyli systemu probacji. W Polsce najczęściej stosowanym środkiem probacyjnym wobec nieletnich jest nadzór kuratorski (Sawicka, 2001, s. 21), mimo że *ustawa* dysponuje również innymi środkami probacyjnymi (opisanymi powyżej). Niestety często środki probacyjne funkcjonują jako mechanizmy kontroli, zamiast stanowić narzędzia do społecznej reintegracji (Opora, 2010, s. 218). Można byłoby wprowadzić jako środek probacyjny np. zawieszenie wymierzenia kary (środek ten obowiązuje tylko w przypadku umieszczenia w zakładzie poprawczym), co jest stosowane w Niemczech. Brak jest w polskim modelu środków wynikających z zastosowania zasady *continuous care*, czyli objęciem nieletniego kompleksowym oddziaływaniem również przez instytucje, które przejmą opiekę nad nimi po odbyciu kary. Opieka postpenitencjarna zapewniona jest tylko osobom opuszczającym zakład karny. Brak jest natomiast opieki następczej w stosunku do młodzieży opuszczającej np. młodzieżowy ośrodek wychowawczy. Jednostka po opuszczeniu instytucji resocjalizacyjnej boryka się często z problemami finansowymi, bezrobociem, poczuciem beznadziejności sytuacji i poczuciem bezradności. W związku z tym opieka następcza powinna również mieć charakter socjalny, pomocowy (por. Ptak, 2010, s. 332).

Istotnym zadaniem i wyzwaniem dla polskiej resocjalizacji jest konieczność powiązania wszystkich oddziaływań resocjalizacyjnych (instytucjonalnych i pozainstytucjonalnych) z całym systemem wychowawczym i profilaktyki, jak również opieki społecznej. Działalność resocjalizacyjna nie może pojawiać się w momencie, kiedy zachodzi konieczność przezwycięzania zaburzeń powstałych w procesie uspołecznienia, które najczęściej są wynikiem dysfunkcyjności systemu wychowawczego. Należy zintegrować te systemy, aby umożliwiała one szybką reakcję już w sytuacji początkowych symptomów zaburzeń procesu socjalizacji dzieci i młodzieży. Należy zwrócić szczególną uwagę na integrację

różnych instytucji pracujących na rzecz dzieci, młodzieży i rodziny, które działają w społeczności lokalnej (por. Ambrozik, 2010, s. 160).

Nadal pozostaje pytanie, jaki model postępowania z nieletnimi (opiekuńczy czy jurydyczny) powinien obowiązywać w Polsce? A może bardziej zasadne byłoby postawienie pytania, który model jest bardziej odpowiedni z punktu widzenia resocjalizacji nieletniego? Które współczesne koncepcje resocjalizacyjne można stosować w resocjalizacji nieletnich oraz co za tym idzie, jaki przyjąć model systemu sprawiedliwości wobec nieletnich?

Bibliografia

- Ambrozik A., *Społeczność lokalna jako płaszczyzna funkcjonowania systemu profilaktyczno-resocjalizacyjnego*, „Resocjalizacja Polska” 2010, nr 1.
- Bieńkowska E., *Mediacja w sprawach nieletnich. Stan prawny na 1 września 2011 r.*, Ministerstwo Sprawiedliwości, Warszawa 2011.
- Düinkel F., Baechtold A., van Zyl-Smit D., *Europejskie reguły wykonywania sankcji i środków orzeczonych wobec nieletnich sprawców czynów karalnych*, „Archiwum Kryminologii” 2010, t. XXXI/2009.
- Gaberle A., *Reakcja na niepożądane zachowania małoletnich (zagadnienia podstawowe)*, „Archiwum Kryminologii 2007–2008” 2009, t. XXIX–XXX.
- Górecki P., Stachowiak S., *Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich. Komentarz*, Oficyna Wolters Kluwer business, Warszawa 2010.
- Gromelska K., *Mediacja jako jeden z obszarów działania pedagoga resocjalizacyjnego*, [w:] I. Pospiszyl, M. Konopczyński (red.), *Resocjalizacja – w stronę środowiska otwartego*, Wydawnictwo PEDAGOGIUM, Warszawa 2007.
- Heine M., *Efektywność resocjalizacji i niektóre jej makrouwarunkowania*, [w:] M. Prokosz (red.), *Dewiacyjne aspekty współczesnego świata*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2004.
- Junger-Tass J., Decker S. H., *International Handbook of Juvenile Justice*, Springer 2006.
- Konarska-Wrzosek V., *Problem potrzeby i celowości zmian zasad odpowiedzialności i postępowania z nieletnimi*, „Archiwum Kryminologii 2007–2008” 2009, t. XXIX–XXX.
- Kusztal J., *W poszukiwaniu optymalnego modelu postępowania w sprawach nieletnich*, „Nauczyciel i Szkoła” 2002, nr 1–2 (14–15).
- Kusztal J., *Europejskie tendencje w zapobieganiu przestępczości nieletnich*, „Probacja” 2011a, nr 4.
- Kusztal J., *Nieletni – nierozwiązany problem polskiego systemu resocjalizacji*, „Resocjalizacja Polska” 2011b, nr 2.
- Lipowicz E., *Mediacje między nieletnim sprawcą a ofiarą – stan obecny i perspektywy*, [w:] D. Rybczyńska (red.), *Ciągłość i zmiana w obszarze profilaktyki społecznej i resocjalizacji*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2003.
- Marchwińska A., *Regulacje prawne wobec nieletnich – standardy międzynarodowe*, [w:] S. Bębas (red.), *Współczesne determinanty profilaktyki i resocjalizacji nieletnich*, Wyższa Szkoła Handlowa w Radomiu, Radom 2010.
- Marek A., *Uwagi o reformie prawa dotyczącego nieletnich*, „Archiwum Kryminologii 2007–2008” 2009, t. XXIX–XXX.

- Michel M., *Rola mediacji pomiędzy pokrzywdzonym sprawcą czynu karalnego lub przestępstwa w procesie karnym w kontekście idei sprawiedliwości naprawczej*, [w:] S. Przybyliński (red.), *Niebanalny wymiar resocjalizacji penitencjarnej. Heurystyczny wymiar ludzkiej egzystencji*, Wydawnictwo Edukacyjne Akapit, Toruń 2010.
- Opinion of the European Economic and Social Committee on The prevention of juvenile delinquency. Ways of dealing with juvenile delinquency and the role of the juvenile justice system in the European Union (2006), www.eur-lex.europa.eu/Notice.do?mode=dbl&lng1=en,pl&lang=&lng2=cs,da,de,el,en,es,et,fi,fr,hu,it,lt,lv,nl,pl,pt,sk,sl,sv,&val=426042:cs&page=&hwords=null (dostęp 20.06.2013).
- Opora R., *Refleksje na temat współczesnej resocjalizacji w kontekście jej efektywności*, „Resocjalizacja Polska” 2010, nr 1.
- Pierchala K., *Europejskie standardy postępowania w sprawach objętych probacją. Synteza problemu w oparciu o materiały z Konferencji Senackiej (Popowo, 27–28 października 2008 r.)*, „Probacja” 2012, nr 1.
- Potaczała K., *Postępowanie mediacyjne między nieletnim sprawcą a ofiarą w aspekcie zjawiska przemocy*, [w:] T. Sołtysiak, A. Latoś (red.), *Działalność profilaktyczna i resocjalizacyjna w środowisku otwartym, instytucjach wychowawczych, poprawczych oraz karnych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz 2010.
- Pruin I., *The scope of juvenile justice systems in Europe*, [w:] F. Dünkel (red.), *Juvenile justice systems in Europe, current situation and reform developments*, vol. 2, Mönchengladbach, Forum Verlag Godesberg 2011.
- Ptak K., *Propozycje zmian systemowych w zakładach poprawczych a treści programowe na specjalności pedagogika resocjalizacyjna*, [w:] B. Urban (red.), *Aktualne osiągnięcia w naukach społecznych a teoria i praktyka resocjalizacyjna*, Impuls, Mysłowice 2010.
- Pyżalski J., *Analiza efektywności środków angażujących techniki rozwiązywania sporów*, [w:] T. Sołtysiak, J. Sudar-Malukiewicz (red.), *Zjawiskowe formy patologii społecznych oraz profilaktyka i resocjalizacja młodzieży*, Wydawnictwo Akademii Bydgoskiej, Bydgoszcz 2003.
- Recommendation (2003)20 concerning new ways of dealing with juvenile delinquency and the role of juvenile justice (2003), www.wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=70063&Site=CM&BackColorInternet=9999CC&BackColorIntranet=FFBB55&BackColorLogged=FFAC75 (dostęp 23.09.2012).
- Reykowski J., *Procesy emocjonalne, motywacja, osobowość*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1992.
- Sawicka K., *Probacyjne środki w profilaktyce i resocjalizacji nieletnich*, [w:] *Probacyjne środki polityki karnej – stan i perspektywy: materiały z konferencji zorganizowanej przez Komisję Praw Człowieka i Praworządności: 20–21 października 2000 r.*, Dział Wydawniczy Kancelarii Senatu, Warszawa 2001.
- Seligman M., *Optymizmu można się nauczyć. Jak zmienić swoje myślenie i swoje życie*, Media Rodzina, Poznań 2007.
- Sitarczyk M., *Przyszłość ośrodków resocjalizacyjnych. Realizm czy utopia?*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze” 2001, nr 2.
- Stańdo-Kawecka B., *Prawne podstawy resocjalizacji*, Kantor Wydawniczy ZAKAMYCZE, Zakamycze 2002.
- Stańdo-Kawecka B., *Prawo karne nieletnich. Od opieki do odpowiedzialności*, Oficyna Wolters Kluwer business, Warszawa 2007.
- Stańdo-Kawecka B., *Założenia modelowe i standardy międzynarodowe dotyczące nieletnich sprawców przestępstw*, „Archiwum Kryminologii 2007–2008” 2009, t. XXIX–XXX.
- Sztuka M., *Pedagodzy i aktuariusze (odpowiedź na artykuł B. Stańdo-Kaweckiej. O koncepcji resocjalizacji w polskiej literaturze naukowej polemicznie)*, „Probacja” 2011, nr 2.

- United Nations Guidelines for the Prevention of Juvenile Delinquency (The Riyadh Guidelines) (1990), <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/565/01/IMG/NR056501.pdf?OpenElement> (dostęp 23.09.2012).
- United Nations Rules for the Protection of Juveniles Deprived of their Liberty (1990), <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/565/02/IMG/NR056502.pdf?OpenElement> (dostęp 23.09.2012).
- United Nations Standard Minimum Rules for the Administration of Juvenile Justice (Beijing Rules) (1985), [www.daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/477/40/IMG/NR047740.pdf?OpenElement](http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/477/40/IMG/NR047740.pdf?OpenElement) (dostęp 23.09.2012).
- Ustawa z dnia 26 października 1982 roku o postępowaniu w sprawach nieletnich (Dz.U. z 1982 r., nr 35, poz. 228, z późn. zm.).
- Wajerowska-Oniszczyk B., *Mediacja w polskim prawie nieletnich. Stan prawny na 1 września 2011 r.*, Ministerstwo Sprawiedliwości, Warszawa 2011.
- Wright M., *Sprawiedliwość naprawcza i mediacja*, [w:] B. Cichońska (red.), *Probacyjne środki polityki karnej – stan i perspektywy: materiały z konferencji zorganizowanej przez Komisję Praw Człowieka i Praworządności: 20–21 października 2000 r.*, Dział Wydawniczy Kancelarii Senatu, Warszawa 2001.